

ابن العتایقی و شرح نهج البلاغه

علی صدراپی خویی

در این مقال ابتدا فهرستی از آثار شناخته شده ابن عتایقی ارائه می گردد؛ پس از آن توضیحاتی پیرامون اثر شهیر وی «شرح نهج البلاغه» ذکر می شود.

بخش اول آثار

چنانچه ذکر شد آثار ابن عتایقی از تنوع مطلبی در علوم رایج عصر وی برخوردار است. او اغلب آنها را در سالهای ۷۳۲ تا ۷۸۸ق نگاشته و در تفسیر، حدیث، فقه، کلام، ادبیات، فلسفه و منطق، ریاضیات آثاری از خود برجای نهاده است. از تألیفات وی تا به حال کتاب «الناسخ والمنسوخ» وی به چاپ رسیده و باقی همه به صورت خطی در گوشه کتابخانه‌ها بایگانی شده اند.

آثار شناخته شده وی به ترتیب حروف تهجی عبارتند از:

۱. اختیار حقایق الخلل فی دقایق الحیل (پزشکی)
افندی در ریاض العلماء ۱/۱۰۴ درباره این کتاب گوید:
«... وقد ذكره الكفعمی فی کتاب مجموعه الغرائب، ثم نسبه الیه کتاب «اختیار حقایق الخلل فی دقایق الحیل»، وكان اصل هذا الكتاب من غیر هذا الشيخ وهو قد اختاره».
- تمام آگاهی‌های ما از این کتاب همین اندازه است و تاکنون نسخه‌ای از آن شناسایی نشده است. [الذریعه ۱/۳۶۵، ایضاح المکتون ۱/۴۹].

۲. الإرشاد فی معرفة مقادیر الابعاد (ستاره شناسی)
شرحی است از باب چهارم کتاب «التذکرة فی الهيئة» تألیف

کمال الدین عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم عتایقی حلی مشهور به ابن عتایقی، از دانشمندان بنام شیعی در قرن هشتم هجری است.

تولد وی در روستایی به نام «عتیقه» در شرق شهر حله صورت گرفت و او به همین جهت به ابن عتایقی مشهور شد. از تاریخ ولادت وی اطلاعی در دست نیست.

تحصیلات ابن عتایقی در همان دیار نزد جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی معروف به علامه حلی (متوفای ۷۲۶ق) و نصیر الدین علی بن محمد کاشی بوده و او با فقیه مشهور شیعه شهید اول محمد بن جمال الدین مکی (متوفای ۷۸۶ق) معاصر بوده است.

او مانند استادش علامه حلی در تمام رشته‌های علمی عصر خود دارای اطلاع وسیع و تبعی درخور توجه داشته و در اغلب آنها آثاری از خود برجای گذاشته است.

از شاگردان ابن عتایقی سه تن را می شناسیم بدین اسامی:

۱. محمد بن جعفر نباطی.
۲. سید بهاء الدین عبدالحمید نجفی صاحب کتب «السلطان المفرج»

۳. شیخ علی بن محمد بن محمد بن علی بن رشیدالدین.
کفعمی در «جنة الامان الواقية و جنة الايمان الباقية» مشهور به مصباح کفعمی از ابن عتایقی به بزرگی یاد می کند و کرامتی را از وی نقل می نماید.

حسین بن محمد».

و بر این نسخه تقریظی از محمد بن جعفر بناطی به چشم می خورد.

[الذریعه ۲/۵۰۲ و ۱۳/۳۸۲؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه ص ۳۸ شماره (۶۳۲)؛ اعیان الشیعه ۷/۴۶۵؛ مقدمه کتاب ناسخ و منسوخ ابن العتایقی؛ اعیان الشیعه ۷/۴۶۵ و طبقات اعلام الشیعه ۸/۱۱۰].

۶. الايضاح والتبيين في شرح المنهاج اليقين (يا المناهج اليقين) (اعتقادات)

شرحی است بر کتاب «مناهج اليقين»^۱ استادش علامه حلی (۷۲۶ق)، شارح به شرح آن در ۲۲ رمضان شروع و بعد از پنجاه روز در ۱۲ ذی قعدة سال ۷۸۷ به پایان رسانیده است. و بعد از اتمام شرح رساله «زبدة رساله علم» را که ابن میثم بحرانی از خواجه نصیر طوسی سؤال نموده، به آن ضمیمه نموده و آن را الرسالة المكملة لشرح المناهج نامیده است.

آغاز شرح: «الحمد لله المتعالی بجلال احديته عن وصمة الكثرة والتقدير...».

نسخه ای از این کتاب در کتابخانه آستانه مقدسه نجف اشرف به شماره ۶۳۰ موجود است که در سال ۸۷۹ کتابت شده است. [الذریعه ۲/۵۰۳؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه ص ۳۷].

۷. البسط والبيان في شرح تجريد الميزان (منطق)

شرحی مزجی است بر کتاب تجريد الميزان، نسخه دستخط مؤلف در کتابخانه آستانه مقدسه نجف اشرف به شماره ۷۱۲ موجود است که در سال ۷۸۸ در نجف آن را به پایان رسانیده است.

[فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه ص ۶۳].

۸. تجريد النية من الرساله الفخریه (فقه)

از «رساله فخریه» استادش علامه حلی بخش نیت عبادات را تلخیص و تحریر نموده است.

انتخاب آن در سال ۷۵۳ صورت گرفته و نسخه دستخط مؤلف در کتابخانه آستانه نجف به شماره ۷۱۰ موجود است.

[الذریعه ۳/۳۵۶؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه ص ۶۲].

۱. در فهرست کتب خطی کتابخانه های اصفهان ج ۱، ص ۹۵ نسخه ای از مناهج اليقين معرفی شده که حواشی به خط ابن العتایقی دارد و او این حواشی را قبل از نگاشتن شرح حاضر نگاشته است.

خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲). و مؤلف آن را در روز چهارشنبه ۲۰ محرم ۷۸۸ در نجف اشرف به پایان برده است. عبارت متن را با عنوان «قال» و شرح را با عنوان «اقول» می آورد.

نسخه ای از آن به شماره ۷۰۲ در کتابخانه آستانه مقدسه نجف اشرف موجود است. و در صفحه ۵۹ «فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه فی النجف الاشرف» معرفی شده است. [الذریعه ۱/۵۱۰]

۳. الأضداد (ادبیات)

افندی در مورد آن گفته:

«ومن مؤلفاته ايضا كتاب الأعمار، نسبة اليه الكفعمی فی حواشی البلد الامین وینقل عنه. وله ايضا كتاب الأضداد فی اللغة، والظاهر انه عين سابقه».

این کتاب درباره علم لغت است.

[ریاض العلماء، ۳/۱۰۵؛ الذریعه ۲/۲۱۴ رقم ۸۳۵].

۴. الأعمار (ادبیات)

این کتاب را افندی ذکر نموده و احتمال داده که با کتاب الأضداد یکسان باشد. همچنان که سابقاً نقل گردید.

[ریاض العلماء ۳/۱۰۵؛ الذریعه ۲/۲۴۳ رقم ۹۶۳].

۵. الإيماني في شرح الإيلاقي (پزشکی)

کتاب «الایلاقی» مشهور به الفصول الایلاقیه تألیف سید شرف الدین ابی عبدالله محمد فرزند یوسف ایلاقی است. او آن را از کتاب اول قانون ابن سینا که در کلیات طلب است تلخیص نموده است.

ابن عتایقی در کتاب حاضر کتاب ایلاقی را شرح نموده است. متن را با علامت «می» و شرح را با علامت «ش» می آورد.

آغاز کتاب: «الحمد لله حمداً يليق بنعمه...».

نسخه ای از این شرح به خط یکی از شاگردان شارح به نام حسین بن محمد موجود است. او در آخر نسخه می نویسد:

«ان المولى العالم الفاضل الكامل مفخر الفضل فى الزمان مسيح الدوران ظهير الملة والدين عبدالرحمن بن العتايقي قد شرع فى الشرح فى حادي عشر ذى الحجة سنة ۷۵۴ و فرغ منه فى الثامن عشر من المحرم سنة ۷۵۵، كتبه العبد محبه ومعتقده»

حلی (۷۲۶ق)، این شرح با «قال-اقول» برگزار شده و در آن نقل قول‌های زیادی از شیخ طوسی و دیگران ذکر شده است. دو نسخه از این کتاب در دست است:

۱. مرعشی ش. ۸۶۰۹، این نسخه جلد اول و دوم کتاب است و تا احکام نکاح را شامل است. متأسفانه از آغاز و انجام این نسخه اوراقی ساقط شده است. (فهرست مرعشی ۱۸۴/۲۲).

۲. دانشگاه تهران (فهرست ۲۷۱۱/۷).

۱۴. الرسالة الغارقة والملحة الفائقة

پیرامون ملل و نحل و فرقه‌های اسلامی، تألیف آن در سال ۷۷۸ صورت گرفته است. نسخه ناتمام دستخط مؤلف در ضمن مجموعه‌ای در کتابخانه آستانه مقدس نجف به شماره ۷۴۱ موجود است.

[الذریعه ۱۱/۲۲۰؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه ص ۷۲؛ مقدمه ناسخ و منسوخ ابن العتایقی].

۱۵. الرسالة المفردة في الادوية المفردة (پزشکی)

نام داروهای گیاهی را به ترتیب الفبایی مرتب و خاصیت هر کدام را شرح نموده است. نسخه خط مؤلف به شماره ۷۴۳ در کتابخانه آستانه نجف اشرف موجود است.

[الذریعه ۱۱/۲۲۵؛ فهرست مخطوطات ... ص ۷۳].

۱۶. الرسالة المفيدة لكل طالب في معرفة مقدار ابعاد الافلاك والكواكب (ستاره‌شناسی)

شرحی است بر بخش «مقادیر ابعاد الاجرام» کتاب «التذكرة في الهيئة» تألیف خواجه نصیر طوسی. تألیف آن در نیمه ذیحجه سال ۷۸۷ پایان یافته است.

آغاز: «الحمد لله كما يليق بكبريائه وجلاله ...».

احتمالاً این کتاب همان «الارشاد في معرفة مقادير الابعاد» باشد که قبلاً ذکرش گذشت.

[الذریعه ۱۱/۲۲۵].

۱۷. زبدة رسالة العلم = الرسالة المكملة لشرح المنهاج (فلسفه)

کمال‌الدین ابن میثم بحرانی سؤالاتی پیرامون علم و ماهیت آن از دیدگاه فلاسفه، از خواجه نصیر طوسی می‌نماید. خواجه نصیر نیز به آنها پاسخ می‌دهد. ابن العتایقی از آن رساله قسمتی را، آنجا که خواجه گفته «مسألة: العلم على الضربين» شرح و توضیح داده است. و آنرا مکملی برای کتاب دیگر خود «الايضاح والتبيين» قرار داده و به همین جهت نام آن را «الرساله المكملة لشرح المنهاج» نیز نهاده است. تألیف این کتاب در ۱۲

۹. التشریح (پزشکی)

نسخه از این کتاب را که به خط مؤلف بوده، مرحوم شیخ آغا بزرگ تهرانی در کتابخانه آستانه نجف دیده است. [الذریعه ۱۸۴/۴]

۱۰. التصريح في شرح التلويح التي اسرار التنقيح (پزشکی)

یکی از دانشمندان کتاب «قانون» ابن سینا را تلخیص نموده و به «المکنون» نامگذاری نمود. پس از آن فخرالدین خجندی «المکنون» را در کتابی به نام «تنقيح علق المکنون» خلاصه نمود. سپس خجندی دوباره آن را تلخیص نموده و نامش را «التلويح الي اسرار التنقيح» نهاد.

ابن عتایقی در کتاب حاضر، کتاب «التلويح» را شرح و تفسیر نموده است.

در کشف الظنون شرح دیگری بر این کتاب با نام «التصريح في شرح التلويح» نام می‌برد که شارح آن لطف‌الله مصری است.

از شرح ابن العتایقی که در چند جلد است، چند نسخه در کتابخانه آستانه نجف با این مشخصات وجود دارد:

ش ۶۳۷: جلد دوم کتاب، به خط مؤلف که در سال ۷۷۴ در نجف نوشته است.

ش ۶۶۲: از اول و آخر نسخه اوراقی افتاده است.

ش ۶۶۳: جلد اول کتاب، به خط مؤلف که در اول شعبان

۷۷۴ از تحریر آن فارغ شده است.

ش ۶۶۷: قسمتی از کتاب.

[الذریعه ۴/۱۹۶؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه ص ۳۹ و ۴۶ و ۴۷؛ کشف الظنون ۱/۵۰۰].

۱۱. الحدود النحويه (ادبیات)

نسخه دستخط مؤلف در کتابخانه آستانه نجف اشرف به شماره (۷۰۸) موجود است و مؤلف از تألیف آن در سال ۷۸۷ فارغ شده است. [فهرست مخطوطات ... ص ۶۱].

۱۲. الدر المنتخب في لباب الادب (ادبیات)

موضوع آن علم بلاغت است. مؤلف آن را ظرف بیست روز در ماه رمضان سال ۷۷۶ تألیف نموده است. [الذریعه ۸/۷۴].

۱۳. درر النقاد في شرح الارشاد (فقه)

شرحی است مفصل و مهم بر کتاب «ارشاد الاذهان» علامه

ینبوعی معروف به ابی دلف سروده است. مطلع قصیده چنین است:

جفون دمعها یجری
لطول الصد والهجر

ابن عتایقی در این شرح بعضی لغات و مشکلات این قصیده را شرح و تفسیر نموده و در سال ۷۶۳ تألیف آن را به انجام رسانیده است. نسخه دستخط مؤلف در ضمن مجموعه شماره (۷۱۰) در کتابخانه آستانه نجف اشرف موجود است.

[فهرست مخطوطات ... ص ۶۲].

۲۳. شرح نهج البلاغه (ادبیات)

پیرامون این شرح جداگانه در ادامه همین مقاله بحث خواهیم کرد.

۲۴. الشهدة فی شرح تعریب الزبده (ستاره شناسی)

خواجه نصیرالدین طوسی کتاب «زبده الادراک فی علم الافلاک» را به فارسی تألیف نمود. سپس نصیرالدین علی بن محمد کاشی (متوفای ۷۵۵) آن را به عربی ترجمه نمود که به «تعریب الزبده» مشهور است. ابن العتایقی در این کتاب، «تعریب الزبده» را شرح و تفسیر نموده است و بنا به گفته صاحب ذریعه، این شرح را در ۲۲ ذی حجه ۷۸۷ شروع کرده و بعد از یک سال در روز پنج شنبه ۱۴ محرم ۷۸۸ به پایان رسانیده است. اما در فهرست مخطوطات ... که نسخه ای از این کتاب به خط مؤلف به شماره ۶۸۸ در آن معرفی شده، تاریخ اتمام را نیمه ذی الحجه ۷۸۷ ذکر نموده است.

[الذریعه ۲۵۹/۱۴؛ فهرست مخطوطات ... ص ۵۵].

۲۵. صفوة الصفوة للعارف فی شرح صفوة المعارف

(ستاره شناسی)

«صفوة المعارف» منظومه ای است در علم ستاره شناسی، که سعد بن علی حضرمی آن را سروده است. ابن العتایقی در کتاب حاضر آن را در سال ۷۸۷ شرح نموده و نسخه دستخط مؤلف در ضمن مجموعه (ش ۷۰۸) کتابخانه آستانه نجف اشرف موجود است.

[الذریعه ۵۱/۱۵؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة

الحیدریه ص ۶۱].

۲۶. غرر الغرر و درر الدرر = مختصر غرر الفوائد = مختصر

امالی سید مرتضی (ادبیات)

سید مرتضی علم الهدی کتابی دارد در محاضرات و ادبیات و تفسیر برخی آیات که در مجالس خود آنها را املا نموده و به نام «غرر الفوائد و درر القلائد» یا «امالی سید مرتضی» مشهور

ذی قعده سال ۷۸۷ صورت گرفته است. نسخه آن به خط مؤلف به ش ۶۳۰ در کتابخانه آستانه نجف موجود است.

[الذریعه ۵۰۲/۲ و ۲۸/۱۲؛ فهرست مخطوطات ... ص ۳۷].

شرح ارشاد الاذهان = درر النقاد فی شرح الارشاد

شرح اسئلة ابن میثم من نصیرالدین طوسی = زبده رساله العلم

شرح تجرید المیزان = البسط والبیان فی شرح تجرید المیزان

۱۸. شرح جغمینی = شرح ملخص الهيئة (ستاره شناسی)

شرحی است بر کتاب «ملخص الهيئة» تألیف محمود بن محمد جغمینی، مؤلف این شرح را در ۱۲ ذی حجه ۷۸۷ به پایان رسانیده، سپس در تکمیل آن «الرسالة المفیده لكل طالب» را تألیف نموده است که قبلاً ذکر شد.

[الذریعه ۱۷۶/۱۳].

۱۹. شرح دیوان منتبئی (ادبیات)

شرحی است بر دیوان ابوالطیب احمد بن حسین کوفی مشهور به منتبئی (متوفای ۳۵۴)، شرح آن در سال ۷۸۱ پایان یافته و نسخه ای از جلد دوم آن به خط مؤلف، به شماره ۶۸۱ در کتابخانه آستانه نجف اشرف موجود است.

[الذریعه ۲۵۶/۱۳؛ فهرست مخطوطات ... ص ۵۲].

۲۰. شرح رساله فی الدلالة (منطق)

شرح رساله ای است در دلالت بنابر اصطلاح اهل منطق که ابی الحسن علی بن محمد بندهی معروف به ابن بدیع نگاشته است.

۲۱. شرح المنتخب القوائد العشر (ادبیات)

مؤلف از قصائد عشر معروف، ابیاتی را انتخاب و شرح نموده است.

آغاز: الحمد لله الذي جعلنا من اهل ...

سلسله فهارس المكتوبات الخطیة النادرة، فهرست المخطوطات العربیة بالمكتبة الملكية فی برلین - آلمان مجموعه ش ۹۱۴۴ برگ ۱۶-۱۳ ج ۱۰۶/۸.

شرح الفصول الایلاقیه = الایماقی فی شرح الایلاقی

۲۲. شرح قصیده ابی دلف (ادبیات)

شرحی است بر قصیده ای که مسعر بن مهلهل خزرجی

است نه ابن عتایی .

۲۹ . المآخذ علی الحاجبیه (ادبیات)

نقدی است که مؤلف در کتاب «الکافیة» ابن حاجب نوشته است . تألیف آن در سال ۷۸۷ صورت گرفته ، و نسخه دستخط مؤلف ضمن مجموعه شماره ۱۱۶ در کتابخانه آستانه نجف اشرف موجود است .

[فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریة ص ۶۱] .

۳۰ . مختصر الاوائل = الأوایات (متفرقه)

مختصری است از جزء دوم کتاب «الاولائل» ابی هلال عسکری ، که در سال ۷۵۳ آن را انجام داده است . نسخه ای از این کتاب در نزد افندی بوده و از آن چنین تعریف نموده :

«عندنا منه نسخة ، وهي رسالة مختصرة في ذكر اول وقوع اكثر الامور ومبداها ، لطيفة حسنة ، وكان تاريخ اتمامه لها سنة ثلاث وخمسين وسبعمئة»

[رياض العلماء ۳/ ۱۰۵ ؛ الذریعه ۲/ ۴۸۱ و ۱۸۱/ ۲۰] .

۳۱ . مختصر تفسیر علی بن ابراهیم قمی (تفسیر)

تلخیص و گزیده ای است از تفسیر علی بن ابراهیم قمی که در آن سند احادیث را حذف نموده و نیز مطالبی را که مربوط به عدم عصمت پیغمبران بوده انداخته است : این گزیده در اول ماه ذی حجه سال ۷۶۸ به پایان رسیده است .

نسخه ای از آن در کتابخانه مرعشی به شماره ۲۸۲ به خط مؤلف موجود است .^۲

[الذریعه ۲۰/ ۱۹۰ ؛ روضات الجنات ۴/ ۱۹۵ ؛ طبقات

مفسرین شیعه ۲/ ۲۷۴ ، فهرست نسخ خطی کتابخانه حضرت آیت الله نجفی مرعشی ۱/ ۳۰۹] .

۳۲ . مختصر شرح حکمة الاشراف (فلسفه)

تلخیصی است از «شرح حکمة الاشراف» قطب الدین شیرازی (متوفای ۷۱۰) که در ششم جمادی الثانی سال ۷۵۶ به پایان رسیده است . شیخ آغا بزرگ نسخه دستخط مؤلف را در کتابخانه آستانه نجف اشرف رؤیت نموده ، لکن این نسخه در فهرست نسخ خطی آن کتابخانه معرفی نشده است .

[الذریعه ۱۳/ ۲۱۱ و ۱۹۸/ ۲۰]

۳۳ . المعیار فی المنطق (منطق)

این کتاب را محمد بن یونس شهویهی در کتاب خود «ابراهیم

است . [الذریعه ۱۶/ ۴۲] .

ابن العتایی آن کتاب را تلخیص و تنقیح نموده و کتاب حاضر را فراهم آورده است .

آغاز کتاب : «الحمد لله الذي اكرمنا بكتابه الكريم وشرفنا بالسيح المثاني والقرآن الحكيم ...» .

نسخه های شناخته شده این کتاب عبارتند از :

۱ . کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی نسخه شماره ۲۸۲ ، از برگ (۱۱۱ پ) تا (۱۶۸ /) ، به خط مؤلف هر صفحه ۲۱ سطر به قطع ۲۶×۱۸ سانتی متر . [فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرعشی ۱/ ۳۱۰]

۲ . کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، ش ۲۹۲ ، تحریر شده به خط نسخ ، در ۳۴ برگ ، هر صفحه ۲۶ سطر به اندازه ۲۰×۱۶ سانتی متر (فهرست مجلس ۲/ ۱۶۸) .

۲۷ . القسطاس المستقیم والنهج القویم (منطق)

مباحث علم منطق را به صورت مختصر و کوتاه در یک مقدمه و سه باب شرح و توضیح داده است .

بدین ترتیب :

المقدمة : فی ذکر الرؤس الثمانية

الباب الاول : فی المعارف والتعريف

الباب الثاني : فی الحجاج ومبدايها

الباب الثالث : فی كيفية حل المغالطات

نسخه ای از آن در کتابخانه آستانه نجف اشرف به شماره ۶۴۵ موجود است .

[الذریعه ۱۷/ ۷۹-۸۰ ؛ فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریة ص ۴۲] .

۲۸ . مجموع الغرایب (دعا)

خوانساری در روضات الجنات ج ۴ ، ص ۱۹۴ آن را از تألیفات ابن عتایی برشمرده است و به احتمال قوی مدرک وی ریاض العلماء بوده است . عبارت ریاض العلماء در این مورد چنین است :

«ویروی عن جماعه منهم الزهدری او ابن الزهدری وقد ذكره الكفعمی فی كتاب مجموعة الغرائب ثم نسب اليه كتاب اختيار حقائق الخلل فی دقائق الحیل» [ریاض العلماء ۳/ ۱۱۰] پس بنا به نقل صاحب ریاض این کتاب از تألیفات کفعمی

۲ . نسخه دیگری از این کتاب به خط حسام بن ناصرالدین بن محمد علوی الدغفلی تحریر سه شنبه ۲ صفر ۹۸۴ در فهرست کتب خطی کتابخانه های اصفهان ج ۱ ، ص ۱۱۵-۱۲۳ معرفی شده است .

سرنوشت دو نسخه از این سه نسخه، هم اکنون روشن نیست. این سه نسخه عبارتند از:

الف. نسخه مدرسه نمازی خوی

این نسخه جلد سوم شرح است و به شماره ۳۸۱ در کتابخانه خطی مدرسه نمازی خوی نگهداری می شود. چون این نسخه به دست چند تن از کتابشناسان و تراجم نگاران شیعه رسیده و هر کدام از این نسخه در آثارشان مطالبی نقل نموده اند، ما ابتدا خصوصیات نسخه را ذکر نموده پس از آن به گفتار بزرگان درباره این نسخه می پردازیم.

این نسخه جلد سوم شرح و از شرح خطبه ۱۳۴ «ومن کلام له علیه السلام وقد شاوره عمر فی الخروج الی غزوة الروم» تا کتاب ۲۷ «ومن وصیته الی محمد بن ابی بکر حین قلده مصر» را شامل است.

تحریر نسخه در عصر مؤلف صورت گرفته و مؤلف اجازه ای به خط خود در پایان نسخه نوشته است. در پشت برگ اول نسخه چنین نوشته شده:

«الجزء الثالث من شرح نهج البلاغه، مختار من شروح اربعة شرح میثم الکبیر و شرح ابن ابی الحدید و شرح قطب الدین کیدری و شرح القاضی عبدالجبار، تصنیف العالم العلامة عبدالرحمن بن محمد العتایقی رحمه الله علیه وعلی کافة المومنین والمومنات».

و در پایان نسخه چنین نوشته شده:

«تم المجلد الثالث بعون الله وحسن توفيقه علی يد مؤلفه الفقير الی رحمة ربه الراجی غفرانه ورضوانه عبدالرحمن بن ... العتایقی فی مرار شعبان لسنة ثمانین و سبعمائة وصلواته ... محمد المصطفی و عترته الطیبین الطاهیرین ... الانبیاء والمرسلین و عباد الله الصالحین ... السموات والارضین ویتلوه فی الجزء ... کتاب له علیه السلام جواباً لمعاویة وهو ... شیخنا ومخدومنا ومفیدنا ... علی بن محمد بن محمد بن محمد بن علی بن رشید الدین ... جمادی الاول من سنة ست وثمانین ... المقدس الغروی سلام الله ... علی محمد وآله وسلم کثیراً کثیراً الحمد لله رب العالمین».

و در حاشیه صفحه آخر نسخه مؤلف به خط خود چنین نوشته است:

«بلغ قراءة وانهاه ... و فقه الله لمراضیه وذلک فی مجالس

۳. فهرست کتب خطی کتابخانه های اصفهان، سید محمد علی روضاتی ج ۱، ص ۱۲۱.

۴. محل نقطه چین ها در نسخه آسیب دیده و از بین رفته است.

العقول» به ابن العتایقی نسبت داده، ولی از نسخ آن اطلاعی در دست نیست.

[الذریعه ۲۱/۲۸۸]

۳۴. الناسخ والمنسوخ (علوم قرآن)

مختصری است در بیان آیات ناسخ و منسوخ، این کتاب با تصحیح و تحقیق عبدالهادی فضلوی در سال ۱۳۹۰ در نجف اشرف با عنوان «الناسخ والمنسوخ» در ۸۵ صفحه به قطع وزیری به چاپ رسیده است.

نسخ خطی آن عبارتند از:

- کتابخانه حضرت آیت الله نجفی مرعشی، ش ۲۲۵۵ و شماره ۹۴۸۵ (فهرست ۲۴/۱۸۷).

- نسخه دیگری در دانشگاه تهران ضمن مجموعه ای به خط عمادالدین بن عبدالملک تحریر شده در سال ۹۱۷ ق، موجود است.

[الذریعه ۲۴/۱۱-۱۲؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه حضرت آیت الله نجفی مرعشی ۱/۲۴۰؛ طبقات مفسران شیعه ۲/۲۷۴]

۳۵. الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (تفسیر)

مؤلف در شرح نهج البلاغه در پایان شرح خطبه ۲۰۱ به این کتاب ارجاع داده است با این عبارت:

«وقد ذکرنا قصة ثمود فی کتاب المسمى بالوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز» همچنین در کتاب «مختصر تفسیر علی بن ابراهیم قمی» به این کتاب ارجاع داده است با این عبارت:

«وقد ذكرت فی الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز ما ینبغی ان یطالع»^۳ بنابراین، سخن مرحوم ابی یوسف در فهرست سپهسالار مبنی بر اتحاد این تفسیر با کتاب مختصر تفسیر علی بن ابراهیم، وجهی ندارد.

بخش دوم: شرح نهج البلاغه ابن عتایقی

یکی از مهم ترین آثار ابن عتایقی شرح نهج البلاغه اوست. او این شرح را به عربی و در چهار جلد تألیف نموده و نسخ خطی موجود از آن بغایت کمیاب و نادر است.

ما بحث در این مورد را در چهار محور پی می گیریم:

اول: نسخه های موجود از این شرح

۱. نسخه های شناخته شده

از این شرح تا به حال سه نسخه شناسایی شده و متأسفانه

یستعمله علی الصدقات» را شامل است.

مرحوم ابن یوسف از این نسخه در فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری)، ج ۲، ص ۱۲۶-۱۲۸ و کتاب «نهج البلاغه چیست» یاد نموده، ولی از سرنوشت نسخه بعد از فوت مرحوم ابن یوسف خبری در دست نیست.

۳. نسخه کتابخانه آستانه نجف اشرف

این نسخه را شیخ آغا بزرگ تهرانی در کتابخانه مرقد منور امیرالمومنین - علیه السلام - در نجف اشرف رؤیت نموده و از آن چنین یاد می کند:

«و اما شرحه للنهج فما وجدت منه فی الخزانة الغروية الا مجلداً واحداً وقد كتب علی ظهره تلمیذه علی بن محمد بن محمد بن علی بن رشیدالدین فی جمادی الاولى سنة ۷۸۶ هـ شیخنا ومخدومنا ومقتدانا، ولم یتسر لی مطالعته مفصلاً»^۸.
متأسفانه معلوم نیست که این نسخه کدامین جلد از شرح می باشد، اما آنچه مسلم است اینکه عبارت شاگرد ابن عتایقی در پایان نسخه مدرسه نمازی نیز موجود است. پس این جلد غیر از آن جلد خواهد بود.

همچنین از سرنوشت این نسخه فعلاً خبری در دست نیست، چون در فهرستی که بعد از ملاحظه شیخ آغا بزرگ، برای این نسخه ها توسط استاد سید احمد حسینی اشکوری تهیه گردیده، نسخه ای از این شرح به چشم نمی خورد.

متعدده آخرها يوم عشرين رمضان المبارك لسنة عثمانين وسبع مائة وكتب جامع الكتاب الفقير الى الله تعالى عبدالرحمن بن محمد بن ابراهيم العتايقي حامداً لله ومعظماً وعلی رسوله وآله مسلماً».

این نسخه به خط نسخ نوشته شده و دارای ۳۶۴ صفحه، هر صفحه شامل ۲۸ سطر است و اندازه آن ۲۳×۱۴ سانتی متر است و از موقوفات رمضانیه سال ۱۲۳۰ ق مرحوم شیخ الاسلام ابراهیم بن فتح لله شریف حسینی خوئی^۵ است و در آغاز آن و قفنامه به خط ایشان موجود است.^۶

اما نوشته صفحه اول این نسخه که تماماً نقل گردد، مبنی بر اینکه این شرح از چهار شرح اخذ شده، اساسی ندارد. زیرا در این شرح اصلاً نامی از قاضی عبدالجبار و شرح نهج البلاغه وی حتی در یک مورد، به چشم نمی خورد.

همچنین صاحب الذریعه در توضیح شرح نهج البلاغه ابن العتایقی گوید که افندی دو نسخه از جلد سوم شرح را رویت نموده و گویا یکی از آنها همان نسخه ای است که در نزد ابن یوسف بوده است.^۷

در توضیح این کلام باید گفت که مرحوم افندی تنها یک نسخه از جلد سوم این شرح را رویت نموده - که همان نسخه مدرسه نمازی خوی است - و تمام خصوصیات را که از این نسخه نقل نموده در نسخه مدرسه نمازی موجود است. این نسخه غیر از نسخه ابن یوسف شیرازی است، چون نسخه وی از آغاز و انجام افتادگی داشته، ولی نسخه خوی کامل است.

حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی نیز این نسخه را ملاحظه نموده و در آغاز آن تقریظی نوشته اند.

از مطالب فوق واضح می شود که مدرک علما در نسبت دادن شرح نهج البلاغه به قاضی عبدالجبار تنها نوشته صفحه اول نسخه مدرسه نمازی است و گفتیم که آن نوشته اساسی ندارد، زیرا در این جلد از شرح، حتی یک بار نیز نام قاضی عبدالجبار یا شرح نهج البلاغه وی وجود ندارد.

۲. نسخه ابن یوسف شیرازی

این نسخه نیز جلد سوم شرح بوده و از آغاز و انجام افتادگی داشته است و از شرح خطبه ۱۴۳ «الاولان الارض التي تحملکم» تا شرح کتاب ۲۵ «ومن وصية له عليه السلام كان يكتبها لمن

۵. آقا ابراهیم بن فتح الله شریف حسینی خوئی (متوفای ۱۲۲۲) مشهور به شیخ الاسلام خوئی، از علمای سرشناس عصر قاجاریه در دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار بود. در سال ۱۲۲۲ از طرف همین پادشاه برای رفع اختلاف بین ایران و عثمانی راهی اسلامبول گردید. او را کتابخانه مفصل و غنی بوده که از اجدادش به وی به ارث رسیده بود و خود نیز آن را گسترش داده بود. او تمامی کتاب هایش را در ماه رمضان سال ۱۲۳۰ وقف دو پسرش و پسرخواهرش نموده که به موقوفات رمضانیه مشهورند. قسمتی از این کتابخانه بعدها بر اثر حوادث گوناگون از بین رفته است، اما تعداد صد و بیست و پنج نسخه از کتاب های آن به کتابخانه مدرسه نمازی خوی منتقل شده که همه نفیس و منحصرند و در فهرست نسخ خطی آن مدرسه که در دست انتشار است به تفصیل معرفی شده اند. این شرح نهج البلاغه یکی از نسخه های مذکور است. برای اطلاع از شرح حال شیخ الاسلام خوئی و خاندانش به کتاب سیمای خوی ص ۱۴۸-۱۵۲ مراجعه شود.

۶. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۱۰۶.

۷. الذریعه، ج ۶، ص ۱۳۲-۱۳۳.

۸. همان، ج ۱۴، ص ۱۳۲.